İBN HAZM DÜŞÜNCESİNDE MANTIK YANLIŞLARI*

Hacer ERGİN ÖZKAN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Aralık 2025, **Kabul Tarihi:** 05 Mayıs 2026, **Yayın Tarihi:** 26 Haziran 2026, **Atıf:** Ergin Özkan, Hacer. "İbn Hazm Düşüncesinde Mantık Yanlışları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (Haziran 2026): 1053-1074.

DOI: 10.33415/daad.1853149

❋ ❋ ❋

Öz

Bu çalışmada, Endülüs İslam düşüncesinin önemli bir ismi olan İbn Hazm'ın (ö. 1064) mantık yanlışlarına yaklaşımı konu edilmiştir. Çalışmanın amacı İbn Hazm'ın belirlediği mantık yanlışlarını inceleyerek bu hataları bilmenin kişinin hakikate ulaşma sürecine olan katkılarını ortaya koymaktır. Müellifin *et-Takrîb li Ḥaddi'l-Manṭık* isimli eseri merkeze alınarak yapılan incelemede, mantık yanlışlarının yalnızca teknik birer muhakeme kusuru değil, aynı zamanda hakikati tahrif eden ahlâkî bir problem alanı olduğu sonucuna varılmıştır. İbn Hazm, Aristotelesçi geleneği takip ederek *Organon*'a benzer bir şekilde kurguladığı eserinde mugalataları "Burhan" bölümü altında işleyerek onları doğru düşünmenin ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Makalede tespit edilen ve içeriksel ve şekilsel olarak iki ana başlık altında ele alınan on beş mantık yanlışı, kıyasın hatalı kurulması, dilsel belirsizlikler, yanlış genellemeler, özdeşlik ve nedensellik ilişkilerinin yanlış inşa edilmesi şeklindeki temalarda yoğunlaşmaktadır. Nihai olarak İbn Hazm'ın bu çabası, kişiyi edilginlikten kurtararak kendi bilme süreçlerinin sorumluluğunu üstlenen bir aşamaya getirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, et-Takrîb, Mantık Yanlışları, Eleştirel Düşünme.

---

* Bu makale, 26-28 Ekim 2023 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen Her Yönüyle Eleştirel Düşünce XIII. Mantık Çalıştayı'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "İbn Hazm Düşüncesinde Mantık Yanlışları" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Ankara/ Türkiye, hacererginozkan@aybu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6022-4319.

Logical Fallacies in Ibn Ḥazm's Thought*

Hacer ERGİN ÖZKAN**

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 December 2026, **Accepted:** 05 May 2026, **Published:** 26 June 2026, **Cite as:** Ergin Özkan, Hacer. "Logical Fallacies in Ibn Ḥazm's Thought". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/2 (June 2026): 1053-1074.

DOI: 10.33415/daad.1853149

❋❋❋

Extended Abstract

Classical logic aims to ensure accurate thinking by strengthening human reasoning. However, achieving this goal requires not only the knowledge of truth but also the recognition of pseudo-truths and deceptive arguments that mislead the intellect. Ibn Hazm of Cordoba (d. 1064), a preeminent figure in Andalusian Islamic thought, holds that awareness of logical fallacies is a fundamental prerequisite for attaining the truth. This study systematically examines Ibn Hazm's approach to logical fallacies within the framework of his work *et-Taqrīb li Ḥaddi'l-Manṭiq*. The primary objective is to demonstrate that, according to Ibn Hazm, identifying logical fallacies is not merely a technical matter of syllogism but a necessary instrument for making the individual intellectually autonomous.

A descriptive and analytical method is adopted in this research. Unlike many of his predecessors, Ibn Hazm aimed to transform logic into an accessible discipline for students of jurisprudence (*fiqh*) and theology (*kalam*), thereby removing it from the monopoly of philosophers. In line with this objective, he preferred everyday language and religious examples over complex philosophical terminology, striving to show that logical principles are valid in both the natural sciences and religious disciplines.

Ibn Hazm treats the subject of logical fallacies under the heading of "demonstration" (*burhan*). This choice reflects his conviction that a seeker of truth must be prepared to confront and analyze the arguments of sophists. This research identifies and categori-

* This article is an improved and partially revised version of the paper titled 'Logical Fallacies in Ibn Hazm's Thought,' which was orally presented at the XIII. Logic Workshop: Critical Thinking in All Its Aspects, held in Ankara on October 26-28, 2023, but whose full text was not published.

** Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Department of Islamic Philosophy, Ankara/ Turkey, hacererginozkan@aybu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6022-4319.

zes fifteen distinct logical fallacies within Ibn Hazm's framework, bifurcating them into material and formal categories. These fallacies cover a wide spectrum, ranging from linguistic ambiguities—such as the erroneous use of homonymous terms and grammatical errors—to structural errors concerning the syllogism, such as invalid generalizations and the failure to establish a valid "middle term" (*hadd-i mushtarak*).

One of the most remarkable aspects of Ibn Hazm's approach is the moral dimension he assigns to logic. He interprets the prophetic tradition "He who deceives us is not one of us" as an epistemic principle. For him, the distortion of truth or the presentation of falsehood as truth is a moral violation. By exposing these sixteen logical fallacies, Ibn Hazm aims to protect the "epistemic security" of the individual's mental world.

The study concludes that Ibn Hazm's approach to logical fallacies provides a robust foundation for the attitude defined today as critical thinking. His emphasis on identifying errors both facilitates the attainment of truth and empowers individuals against intellectual manipulation. Mastery of these fallacies transforms the seeker of knowledge from a passive recipient to an active participant. Ultimately, Ibn Hazm's understanding of logic aims to bring the individual to a state of taking responsibility for knowledge as an epistemic agent on the journey toward truth. In this context, it is possible to assert that awareness of logical fallacies renders the individual intellectually more liberated.

Keywords: Islamic Philosophy, Et-Taqrîb, Logical Fallacies, Critical Thinking.

❋ ❋ ❋

Giriş

Klasik mantık, insanın muhakemesini güçlendirerek doğru düşünebilmesini sağlama maksadına sahiptir. Bu amacı gerçekleştirmek için doğrunun, doğruya benzer olanın ve doğru gibi olanın izah edilmesi gerekmektedir. Ancak sadece bahsi geçen epistemik hallerin öğrenilmesi, kişiyi istenen sonuca ulaştırmak için yeterli değildir. İnsanın yaşamının her anında karşılaşabileceği yanılgılar hesaba katılmalıdır. Zira sağlıklı bir akıl yürütme, hataları bilmeyi ve onlardan kaçınabilmeyi de gerektirmektedir. Mantıksal çıkarım süreçlerinin kendisi doğası gereği hataya düşürmez; hata, ancak bireyin bu çıkarım süreçlerindeki formel ve içeriksel kuralları doğru biçimde uygulamamasından kaynaklanır. Bu hatalar, bilmeden ve istemeden yapılabileceği gibi, kişinin muhatabı tarafından yanıltılması maksadı ile kasıtlı bir şekilde de yapılabilir. Bu gerekçe ile kişinin hem doğru düşünebilmesi hem de manipülasyon ve aldatmalara karşı farkındalığının açığa çıkabilmesi için mantık yanlışları hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir.

Eleştirel düşünme, bireyin neyi doğru kabul edeceği ve nasıl hareket edeceği hususunda rasyonel kararlar vermesine odaklanan yansıtıcı bir

düşünme süreci olarak tanımlanabilir.[1] Kişiyi amacına (doğru bilgi ve doğru eylem) ulaştıracak düşünme[2] şeklinde kısaca ifade edebileceğimiz eleştirel düşünme; akla dayanma, delillerden hareket etme ve şüpheden uzak kalma yönleri ile temayüz etmektedir. Bir insanın eleştirel düşünceye sahip olması, onun belirli zihinsel pratiklere sahip olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu pratikler, kendini doğruya sevk etme, kendini denetleme ve düzenleme olarak belirlenebilir. Akıl yürütmenin niteliğinin güçlendirilmesi, kişinin düşünme becerilerini elde etmesine ve onları başarılı bir şekilde uygulamasına bağlıdır. Bu bağlamda eleştirel düşünme, doğru ve geçerli argümanların yanı sıra yanlışa sevk eden, kandıran, aklı devre dışı bırakan argümanları da bilmeyi gerekli kılmaktadır. Klasik mantıkta ortaya konulan yanılgıların kişinin onları bilip onlardan sakınma gayesi ile konu edilmesi, mantık yanlışlarını eleştirel düşünce bakımından ele almaya kapı aralamaktadır.

Safsata adı verilen mantıksal yanılgılar, Aristoteles'ten başlatılarak günümüze kadar getirebileceğimiz bir süreçte felsefi çalışmalarda konu edilmiştir.[3] Modern dönemde yanılgılar, daha farklı yönleri ile ele alınıyor olsa da klasik mantıkta belirli bir çerçeve içerisinde konunun tartışıldığını söylemek mümkündür. Bahsi geçen çerçeve, *Organon*'a dayandırılarak oluşturulan ve kıyasın uygulama alanlarını gösteren beş sanattan bir tanesinin sofistik deliller olması şeklinde izah edilebilir. Aristoteles, mantık çalışmalarının bir uzantısı olarak safsataları yalnızca adlandırmakla kalmamış, aynı zamanda onları kapsamlı bir tasnife tâbi tutarak felsefe tarihinde bu alandaki ilk kurucu çerçeveyi oluşturmuştur. Onun, safsataları "dilsel olanlar" ve "dilsel olmayanlar"[4] şeklinde iki ana başlık altında toplamış olması,[5] aldatmanın yalnızca sözcüklerin yanlış veya muğlak kullanımından değil, aynı zamanda düşünmenin yapısal hatalarından da kaynaklanabileceğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Bu makalede Endülüs İslam düşüncesinin önemli bir ilim adamı olan İbn Hazm'ın (ö. 1064) mantık yanlışlarına dair bakış açısı ele alınacaktır.

1 Robert H. Ennis, "A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skills", *Educational Leadership* 43/2 (1985), 45.

2 David Hitchcock, "Critical Thinking", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2024).

3 Yanlışların ele alınması ile ilgili tarihsel süreç için bk. İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlışları* (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 16-23.

4 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 17. (165b 23).

5 Jeremy Bentham, *The Book of Fallacies: From Unfinished Papers of Jeremy Bentham* (London: J. and H. L. Hunt, 1824), 1-2.

Çalışmanın temel kaynağını, İbn Hazm'ın mantık anlayışını sistematik biçimde ortaya koyduğu *et-Takrîb li Ḥaddi'l-Manṭık* adlı eseri oluşturmaktadır. Eser, başlığından da belli olacağı üzere mantığı epistemik açıdan elit bir kesimin tekelinden çıkararak daha geniş kitlelere ulaştırmayı amaçlamaktadır. Müellif bu amaca uygun olarak teknik ve uzmanlık gerektiren terimlerden kaçınarak anlatımını mantık ilkelerini somutlaştıran[6] ve İslâmî ilimlerden örneklendiren[7] daha sade bir anlatımı tercih etmektedir.[8] İbn Hazm'ın bu yaklaşımı bir başka açıdan da onun mantığı evrensel bir ilim olarak görmesi üzerinden okunabilir. Buna göre mantık bahsi geçen yapısı gereği hem doğal dünyaya ilişkin meselelerde hem de dinî alanla ilgili problemlerde[9] rahatlıkla uygulanabilir.[10] Böyle bir anlayış, mantığın dinî ilimlere uygulanmasını meşru bir zemine çekmekle kalmamakta aynı zamanda onu doğru düşünmenin vazgeçilmez bir unsuru olarak konumlandırmaktadır.

İbn Hazm, mantık külliyatını kurgularken, Geç Antik Çağ'dan itibaren yerleşmiş olan ve İslam dünyasında da kabul gören geleneksel müfredatı takip etmiştir. Nitekim o, eserinin başında Porphyrios'un *İsagoci*'sini "Giriş" (Medhal) olarak konumlandırmış, ardından gelen kitapların Aristoteles'e ait olduğunu belirterek[11] külliyatı bu hiyerarşiye göre ele almıştır. Her ne kadar *Organon*'un bu bütüncül tertibinin Aristoteles'e değil, Rodoslu Andronikos liderliğindeki yorumculara ait olduğu bilinse de[12] İbn Hazm Organon'a benzer bir tertiple eserini oluşturmuştur. *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık* isimli eserinde sofistik deliller konusuna "Burhan" bölümü[13] altında yer veren müellif, retorik ve şiirle ilgili meselelere daha

6 İbn Hazm, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık = Mantık ve Dini İlimler: İnceleme-Metin-Çeviri*, ed. Ferruh Özpilavcı, çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkaner (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 49.

7 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 45-47.

8 Tarek Shamma, "Commentary", *Anthology of Arabic Discourse on Translation*, ed. Tarek Shamma - Myriam Salama-Carr (London: Routledge, 2021), 103.

9 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 51-53.

10 Rafael Ramón Guerrero, "Aristotle and Ibn Ḥazm. On the Logic of the Taqrīb", *Ibn Ḥazm of Cordoba The Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang vd. (Brill, 2013), 407.

11 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 57.

12 Andrea Falcon, "Commentators on Aristotle", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2025).

13 İbn Hazm'ın Takrîb'de cedel ve safsatayı burhanla ilişkisi bağlamında konu edinmesi onun düşüncesinde Aristoteles'in burhan teorisinin merkezî bir rol üstlenmesi üzerinden okunabilir. Bu teoriye yöneliş salt metodolojik bir tercih olmayıp arka planda metafizik kaygılar da taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Bir Reddi-

sonraki bölümlerde yer vermiştir. Ancak safsatalara dair anlatım sadece bu başlık ile sınırlı olmayıp burhan ve cedelin ele alındığı yerlerde de kendisine yer bulmuştur. Mantık yanlışlarını, olumsuz bir şeyi olumlu göstermek, sözün bir kısmını ya da çoğunluğunu ortadan kaldırmak, söze geçersiz bir kısım eklemek, sözün tamamını geçersiz bir şekilde inşa etmek ve bazı durumlarda müşterek sözcükleri kullanmak şeklinde beş alt kategoride ele alan İbn Hazm,[14] yanlışların her birini örnekler ile izah etmektedir.[15] Bu çalışmada, İbn Hazm'ın bahsi geçen sınıflandırmanın dışında zikrettiği diğer safsatalara da yer verilecek ve safsataların neden yanıltıcı olabileceği sorusuna düşünür[16] üzerinden cevap aranacaktır. Mantık yanlışlarının farkına varılmasının ve onlara dair bir bilinç oluşturulmasının kişinin epistemik açıdan daha güvenli bir aşamaya ulaşmasına olan katkılarına da yer verilecektir.

1. Epistemik Bir Kusur ve Ahlâki İhlâl Olarak Safsata

Kendisinden öncekilerin fasit öncüllerden elde edilen sonuca verilen isim şeklinde tanımladığı safsata, İbn Hazm düşüncesinde bâtıl olanı desteklemekle, kargaşa çıkarmak ve kafa karıştırmakla[17], hakikat ehlinden olmamakla,[18] hakkı gizlemekle ve hakikati ifsad etmekle[19] özdeşleştirilmiştir. Müellif, safsatanın, hakikatlerden yüz çevirip cehaleti ve hileyi desteklemeye baş koymuş mugalatacıların sıfatı olduğunu ifade etmektedir.[20] Safsatalara dair onların popüler ancak yanlış inançlar olduğu ve aldatıcı niteliğe sahip kötü argümanlar olduğu şeklindeki iki ana eğilimin mevcut olduğu göz önünde bulundurulursa, İbn Hazm'ın ikinci tutuma

yenin Anatomisi: İbn Hazm'a Nisbet Edilen er-Redd 'ale'l-Kindî el- Feylesûf Adlı Risalenin Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 29.

14 İbn Hazm, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık = Mantık ve Dini İlimler: İnceleme-Metin-Çeviri*, ed. Ferruh Özpilavcı, çev. İbrahim Çapak- Yusuf Arıkaner (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 413.

15 İbn Hazm'ın mantık meselelerini izah ederken dinî örnekler tercih etmesi ve bu tercihin gerekçeleri için bk.Muhammet Nasih Ece, "Dinsel Bağlamıyla İbn Hazm'ın Mantık Felsefesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2022), 1239-1264.

16 İbn Hazm, klasik anlamda bir ekole bağlı "filozof" kimliğinden ziyade; fıkıh, hadis, kelam ve mantık gibi pek çok sahada derinleşmiş çok yönlü bir düşünür olarak tanımlanmalıdır. Her ne kadar o, kendi dönemindeki bazı felsefî kabullere ve metafizik spekülasyonlara karşı mesafeli bir tutum sergilese de felsefenin araçlarını ve meselelerini göz ardı etmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Müfit Selim Saruhan, "Zahiriliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefî Meseleler", *Dini Araştırmalar* 9/25 (01 Haziran 2006), 159-180.

17 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.

18 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 353.

19 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 351.

20 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 259.

yakın olduğu söylenebilir.[21] Zira o, safsatanın bir argüman olarak inşa edilmesi ile ilgilenmiştir.

Safsatanın bilinmesi, İbn Hazm'ın mantık ilmini öğrenmeyi gerekçelendirmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Mantık sayesinde kişi hakikati tanıma ve onu batıl olan şeylerden hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde ayırt etme yetisine sahip olur.[22] Bu noktada müellif, mantık yanlışlarını bilmeyi, doğru düşünmeyi tamamlayıcı argümanlar olarak kurgulamıştır. Sofistik düşünceyi kıyasın bozulmuş formu olarak yorumlayan[23] İbn Hazm'ın bu tercihi, safsatalarla ilgili meselelere burhan başlığı altında yer vermesi üzerinden okunabilir. Kitabın bu kısmında yer verdiği her bir bölüm için açıklamalarda bulunan düşünür, safsatayı burhana dâhil etmesinin gerekçesi olarak hakikati talep eden bir kişinin safsatacıları tanıma ve onlara karşı hazırlanma zorunluluğuna işaret etmiştir. Ona göre, bahsi geçen şeyleri bilmek de burhana dâhildir.[24] Böylelikle akıl yürütmenin[25] tutarlı bir şekilde gerçekleşmesinin önü açılmış olmaktadır.

İbn Hazm düşüncesinde mantık yanlışları meselesinin ahlâkî bir boyutu olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Müellife göre hakikati gizlemek, çarpıtmak veya bâtılı hakikat gibi göstermek yalnızca bilme süreçleri ile ilgili zihinsel bir hata olmayıp aynı zamanda bir ahlak ihlâlidir. İbn Hazm bu noktada, "Bizi aldatan bizden değildir"[26] hadisini epistemik bir ilke gibi yorumlayarak hakikati tahrif eden kimsenin bilginin güvenilirliğini zedelediğini ifade eder.[27] Müellife göre, doğruya ulaşma yolunda müsamaha caiz değildir.[28] Bu tutum, bilgi aktarımında doğruluğun sağlanmasını kişinin üzerinde ahlâkî bir yükümlülük olarak kurgulamaktadır.

21 Hans Hansen, "Fallacies", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2024 Edition)*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2024).

22 İbn Hazm, "et-Tevkîf alâ Şârii'n-Necât bi İhtisâri't-Tarîk", *Resâilu İbn Hazm el-Endelûsî*, thk. İhsan Abbas (Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, ts), 43; İbn Hazm, "Risâletu merâtibi'l-ulûm", *Resâilu İbn Hazm el-Endelûsî*, thk. İhsan Abbas (Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, ts), 71.

23 Anwar G. Chejne, "Ibn Hazm of Cordova on Logic", *Journal of the American Oriental Society* 104/1 (1984), 68.

24 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 259.

25 İbn Hazm'ın akla ve akıl yürütmeye dair bakış açısı için bk. İbn Hazm, *el-İhkâm fî usuli'l-ahkâm*, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz (Kahire: Mektebetu Atıf, 1978), 18-24; Josep Puig Montada, "Reason and Reasoning in Ibn Ḥazm of Cordova (d. 1064)", *Studia Islamica* 92 (2001), 165-185.

26 Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. M. Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts). "İman", 164.3,

27 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 351.

28 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 407.

Hakikatin ortaya çıkarılması ve beyan edilmesi epistemik bir görev ve erdemdir.

2. İbn Hazm Düşüncesinde Mantık Yanlışlarının Analizi

İbn Hazm düşüncesinde mantık yanlışları, içeriksel (maddi) ve biçimsel (formel) olmak üzere iki temel düzlemde incelenebilir. Bu ayrım, Aristotelesçi gelenekten tevarüs edilen dilsel ve anlamsal yanıltmacaların yanı sıra kıyasın teknik yapısındaki (döndürme ve şekil gibi) ihlalleri de müstakil birer safsata olarak ele almaya imkân tanımaktadır. Böylece zihnin hem dış dünyadan gelen veriyi (içerik) hem de bu veriyi işleme sürecindeki tutarlılığı (form) denetleyen bütüncül bir epistemik yaklaşım geliştirilmiş olmaktadır.

2.1. İçeriksel Yanlışlar

İbn Hazm, içeriksel mantık yanlışlarını sekiz kategoride ele almıştır. İlk sırada, olumsuz bir durumu olumlayarak yapılan mantık hatası yer almaktadır. Bunu, bir şeyin olmamasını, başka bir şeyin olmasına bağlamak şeklinde yapılan bir yanlışlık olarak izah etmek mümkündür. Müellif, buna örnek olarak "Eğer Allah, cisimden başka bir şey olsaydı araz olurdu. Allah Teâlâ'nın araz olmadığı sabit olunca, Allah'ın cisim olduğu sonucu doğru oldu" şeklindeki kıyası zikretmektedir. Bu önerme, Allah'ın cisimden başka bir şey olmasını O'nun araz olmasına bağlamıştır.[29] Ancak burada mantık hatası vardır çünkü Allah'ın cisimden farklı bir varlık olması, O'nun mutlaka araz olmasını gerektirmez. İbn Hazm bu hatayı yapanları, Allah'ın cisimden başka bir şey olduğu önermesini olumlayacak bir şeye bağlamaya davet etmektedir. Böylelikle doğru sonuca ulaşılabilir. Yani, "Eğer Allah hâdis olsaydı veya cisimden başka bir şey olsaydı araz olurdu"[30] gibi bir ifade mantık kuralları çerçevesinde bir ilişki kurarak daha sağlıklı bir sonuç ortaya koymaktadır. Bahsi geçen örnek, bir şeyin olmamasının doğrudan başka bir şeyin olmasına delil olmayacağının altını çizmekte ve bir kıyasın doğruluğunun onun doğru bir şekilde temellendirilmesine bağlı olduğunu belirtmektedir.

İbn Hazm'ın dile getirdiği birinci hata, Aristoteles'in dilin kullanımına bağlı olmayan hatalar arasında yer verdiği sonucun doğrulanması (affirming the consequent) hatası ile özdeşleşmektedir. Aristoteles bu hatayı, iki şey arasında kurulan ilişkinin zorunlu olarak birbirine dönüştürülebilir olduğunu sanmaktan kaynaklanan bir yanılgı olarak kurgulamaktadır.

[29] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.
[30] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.

Balın sarı olması safranın da bal sanılmasına yol açar. Benzer şekilde yağmur yağdığında toprağın ıslanması gerçeğinden hareketle toprak ıslak olduğunda yağmur yağdı zannetmemiz bu yanlışa örnek olarak zikredilebilir.[31] İbn Hazm'ın verdiği örnekte cisim olmamak ile araz olmak arasında zorunlu bir bağ kurulmuştur. Düşünürün buradaki temel itirazı, Allah'ın cisimliği şeklinde karşımıza çıkan mantıksal sonucun, hakikatte karşılığı olmayan ve zorunlu illiyet bağı içermeyen bir öncülden (arazlık) türetilmiş olmasıdır.

İbn Hazm'ın işaret ettiği ikinci yanlışlık, sözün bir kısmını ya da çoğunluğunu ortadan kaldırmakla gerçekleşmektedir. Renklerin mutlaka kırmızı, yeşil, sarı ya da siyahtan müteşekkil olduğunu söyleyen biri beyaz, mavi gibi diğer renkleri ortadan kaldırmakta ve yok saymaktadır.[32] Bu da sözü duyan kişinin yanlışa düşmesine kapı aralamaktadır. Bahsi geçen örnekteki söylem, belirli bir kategori veya özelliği her şeyin tek ölçütüymüş gibi kabul ederek diğer farklılıkları dışlamakta ve muhatabın aldanmasına yol açabilmektedir.

İbn Hazm'ın ikinci yanlışlık olarak sunduğu eksik taksim (bir kısmı düşürme) hatası, yapısal olarak Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler* eserinde ilk yanlışla aynı zeminde yani ardışıklık (*consequence*) başlığı altında tartışılmaktadır. Yağmur ve yer ıslaklığı şeklinde kurgulanan örnek, İbn Hazm'ın bu ikinci maddesiyle de doğrudan irtibatlıdır. Ancak buradaki vurgu ilk maddedeki çıkarım hatasından ziyade alternatif nedenlerin dışarıda bırakılması üzerinedir. Aristoteles'e göre yerlerin ıslak olmasının tek sebebi yağmur yağması değildir.[33] Dolayısıyla diğer ihtimaller (borunun patlaması, yerin yıkanması vb.) hesaba katılmadan varılan her hüküm, İbn Hazm'ın tabiriyle bir düşürme (iskat) kusuru barındırır. İbn Hazm, renkler üzerinden verdiği örnekle bu genel mantık kuralını somutlaştırmış; zihnin sadece önündeki kısıtlı seçeneklere hapsedilmesinin (false dilemma), hakikate ulaşmayı engelleyen bir safsata olduğunu ortaya koymuştur.

Ele alacağımız üçüncü yanlışlık, söze geçersiz bir kısım eklemekle gerçekleşmektedir. Buna örnek olarak "ya kendisi ya da kendisi dışında başka bir şey veya kendisi de değil kendisinden başka bir şey de değildir' önermesini zikreden İbn Hazm, burada zikredilen üçüncü ihtimalin hem

31 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 25. (167b).
32 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.
33 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 25. (167b).

fazlalık olduğunu hem de anlamı bozduğunu ifade etmektedir.[34] Zira gereksiz bir ekleme yapmak bazı durumlarda mantıksal çelişki yaratmakta bazı durumlarda ise ifadeyi karmaşıklaştırmaktadır. İbn Hazm fazladan seçeneğin cümle ya da önermeye dâhil edilmesinin kişiyi yanılgıya düşürdüğünü vurgulamaktadır.

İbn Hazm'ın fâsit bir kısım ekleme şeklinde kavramsallaştırdığı bu hata, Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler* eserinde neden olmayanı neden sayma ismini verdiği safsatalarla özdeşleşmektedir. Aristoteles bu bölümde, bir sonucun ispatı için zorunlu olmayan unsurların kıyasa dâhil edilmesini konu edinmektedir. Ruh ve yaşam aynılığı üzerine kurgulanan bir örneğe yer veren Aristoteles, buraya ikinci öncül olarak dâhil olan öncülü fazlalık olarak nitelendirir. Zira bu öncül ölüm ve doğum arasında varsayılan oluş ve bozuluş ilişkisinden hareketle her bozuluşa mukabil bir oluş olduğunu kabul etmektedir. Ölüm bir bozuluş ise doğum bir oluştur. Buradan hareketle ilk önermeyi dikkate aldığımızda yaşamak ile doğmak aynı şey haline gelir ki Aristoteles'e göre bu imkânsızdır. Dolayısıyla ruhla yaşamın aynı şey olmadığı sonucuna ulaşılır. Filozofa göre doğum-ölüm ve oluş-bozuluş arasında kurgulanan ilişkiyi içeren önermenin sonuçla hiçbir bağı yoktur ve bu önermeyi çıkarmak sonucu değiştirmez.[35] Aristoteles'in bu teknik çözümlemesini İbn Hazm, bireyin bilme sürecindeki en büyük engellerden biri olan zihinsel bulanıklığa karşı bir savunma mekanizmasına dönüştürür. Onun, üçüncü yanlışlıktaki fâsit kısım uyarısı, zihnin sadece doğru bilgiyle değil aynı zamanda yeterli ve gerekli bilgiyle işlem yapması gerektiğini vurgulamaktadır.

Dördüncü yanlışlık, bir önceki yanlışlığın katlanmış hali olup onu, sözün tamamını geçersiz bir şekilde inşa etmek şeklinde ifade etmemiz mümkündür. İbn Hazm, buna örnek olarak Allah'ın, varlığın tamamını; zararı ortadan kaldırmak, menfaat elde etmek, doğası gereği, bir afetten dolayı ya da cömertliği şeklinde sıralayabileceğimiz gerekçelerden biri ile var ettiğini iddia etmeyi zikreder. Müellife göre bu örnekte kullanılan kısımlardan her biri geçersizdir. Zira Allah'ın yaratması, bir illet ve sebep vasıtasıyla gerçekleşmez.[36] İbn Hazm'ın işaret ettiği mantık hatası, hatalı bir taksimattan ve öncülü kanıtlanmış sayma hatasının birleşimi olarak değerlendirilebilir. Örnekte işaret edilen seçeneklerin tamamı, kanıtlanmamış ve yanlış bir "orta terim" (Allah'ın bir illet/sebep ile fiilde bulunduğu varsayımı) üzerine kurulmuştur. Burada iddia sahibi, ispat yükümlü-

[34] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.
[35] Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 27. (167b20)
[36] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413-415; İbn Hazm, *et-Takrîb*, 313.

lüğü kendisine ait olan fâsit bir varsayımı, sanki üzerinde uzlaşılmış bir zeminmiş gibi sunarak muhatabını sınırlı ve yanlış seçenekler kümesine hapsetmektedir. Öncüllerin tamamı fâsit olduğu için, bu öncüllerden zorunlu olarak çıkan sonuç da geçersizdir.

İbn Hazm'ın tamamı fâsit kısımlardan oluşan taksimat olarak ifade ettiği dördüncü hata, Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'de pek çok soruyu tek bir soru hâline getirme başlığı[37] altında incelediği yanlışlar ile yapısal bir uyum içerisindedir. Aristoteles bu hatayı, "Yerküre deniz midir yoksa gök müdür?" sorusu üzerinden örneklendirir. Burada muhatap her iki seçeneği de reddetmek zorundadır çünkü sorunun kendisi yerkürenin mahiyetine dair doğru seçeneği (kara parçası olması) kasıtlı olarak dışarıda bırakmıştır. Şıklarda birini seçmek, sorunun içine gizlenmiş olan yanlış çerçeveyi kabul etmek anlamına gelir.[38] Burada her iki düşünürün de üzerinde birleştiği temel nokta, bireyin kendisine sunulan seçenekleri sorgulama becerisini sergilemesidir. Aristoteles'in işaret ettiği seçenekler üzerinden hasmın kuşatılması durumu, İbn Hazm'ın örneğinde hasım tarafından sunulan tüm illetlerin reddedilmesi şeklinde karşılık bulur.

Beşinci yanlışlık ise müşterek lafızların kullanılmasından (equivocation) kaynaklanmaktadır. İbn Hazm, bunun üç şekilde gerçekleşebileceğini ifade eder. Buna göre, safsatacı ya müşterek lafzı, bu lafzın ifade ettiği tüm anlamlara değil sadece üzerinde anlaşılan kısmına yönelik kullanmak ister ya da bu lafzın kapsadığı tüm anlamları, sadece bir kısmı ile sınırlı tutmak ister. Bir diğer ihtimal ise lafzın, ilk olarak belirli bir manaya gelecek şekilde kullanılmasıdır.[39] İsimlerin benzeşmesi olarak da ifade edebileceğimiz bu hata ya cehaletten kaynaklanır ya da kasıtlı olarak gerçekleşir. Cahil kişinin mazur görüleceğini ifade eden müellif, bilerek yapanın ise kınanmayı hak ettiğini dile getirmektedir. Her iki durum için örnekler veren İbn Hazm, bu örnekleri Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin anlaşılması üzerinden kurgulamıştır.[40] Bakara suresi 187. ayet, oruç ibadeti ile ilgili olup imsak vaktine dair bir hükmü ihtiva etmektedir. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için."[41] ayetini işiten Adiy b. Hâtim, ip lafızlarını bilinen gerçek ip zannet-

37 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 21. (166b)
38 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 27. (167b20)
39 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 413.
40 İbn Hazm düşüncesinde nassın ve onlardan çıkarılacak hükümlerin doğru anlaşılabilmesi için mantığın gerekliliğine dair bk. Hülya Altunya, "İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesindeki Mantığın Rolü", *Milel ve Nihal* 6/3 (2009), 128.
41 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), el-Bakara 2/187.

miştir. Burada bir kasıt olmayıp bahsi geçen kişinin yanlışı, onun cehaletinden kaynaklanmaktadır. Bir diğer örnek ise Bakara suresi 104. ayet ile ilgilidir.[42] Bahsi geçen ayete atfen örnek veren İbn Hazm, kendilerine riayet etmekten türetilen "râ'inâ/bizi gözet" lafzı söylenince, sövgü anlamına gelen "râ'inâ" diyen kişilere işaret etmektedir. Bahsi geçen kişiler, bilerek yanlış yapanın örneğini oluşturmaktadır.[43] İbn Hazm'ın dile getirdiği birinci örnekte yanlış anlama söz konusudur ve bu durum, dilin ve kültürün bağlamını anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen kişinin mazur görülmesi onun bilgi eksikliği sebebiyledir. İkinci örnekte ise Hz. Peygamber döneminde yaşamış olan Yahudilerin birbirilerine küfretmek için kendi aralarında kullandıkları ve "bizim çoban" gibi anlamlara tekabül eden "râ'inâ" kelimesinin içermiş olduğu sövgü anlamı öne çıkarılarak Kur'ân'da kastedilen mananın saptırılması konu edilmektedir. Burada hatayı yapanlar, kelimenin her iki anlamına vakıf olmalarının yanı sıra ayetteki kullanımı da anlayan ancak kasıtlı bir şekilde manayı saptıranlardır ve bu tutumları sebebiyle tenkit edilmeyi hak etmektedirler.

İbn Hazm'ın işaret ettiği beşinci yanlışlık, Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'in hemen başında dilsel safsataların ilk ve en yaygın olanını eşadlılık[44] olarak belirlediği yerde karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles'e göre bu hatanın temel nedeni kişinin birden fazla anlama sahip olan şeyin farklı anlamlarını ayrıştıramamasıdır.[45] Böyle bir durumdan faydalanmak isteyen safsatacı, bir kelimenin bir anlamı için geçerli olan bir hükmü, o kelimenin dâhil olduğu diğer anlam kümelerine de hileli bir şekilde teşmil eder. Burada kişilerin kelimenin tikel delaletine karşı uyanık olmaları gerekmektedir. Her iki düşünürün de üzerinde birleştiği temel nokta, bireyin kendisine sunulan seçenekleri ve kullanılan kavramları dilsel bir süzgeçten geçirebilme becerisidir. Bahsi geçen farkındalık, kişinin doğru bilgiye ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır.

İbn Hazm'ın işaret ettiği altıncı yanlışlık, yazının karışmasından kaynaklanmaktadır. Bununla harflerin çoğunun birbirinden noktalarla ayrışması sebebi ile bilhassa Arapçayı kastettiğini belirten müellif, gramer ve yazım kurallarını bilmenin önemine işaret etmektedir. İbn Hazm, halifelerden birinin valilerinden birine yazmış olduğu mektupta sorumlu olduğu bölgedeki çift cinsiyetli vatandaşların sayısını tespit etmek maksadı ile (say/أحص) ibaresini kullandığı bir olayı örnek olarak zikreder. Ancak mek-

42 el-Bakara 2/104.
43 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 415.
44 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 17. (16523)
45 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 35. (169a22)

tubu okuyan kişini bunu ehsi (taşla/أخص) şeklinde okumuş ve o vatandaşları taşlamıştır. Hakikati talep eden kişi, mensup olduğu dilin gramer kurallarını iyi bir şekilde bilmek zorundadır. Burada sadece yanlış okuyanın değil aynı zamanda işiten kişinin de hataya düşmekten sakınması gerektiğini ifade eden İbn Hazm, o kişinin de mugalataları bilmesi ve işittiklerini eleştiri süzgecinden geçirmesi gerektiğini belirtmektedir.[46] Bahsi geçen bu yanlışlık, dilin inceliklerine dikkat edilmemesinden kaynaklanmakta olup bunun önüne geçilebilmesi için yazım ve telaffuz hatalarına, dilin gramer kurallarına ve kelimelerin anlamlarına dikkat edilmesi gerekmektedir.

İbn Hazm'ın yazım benzerliği ve hareke farklılıkları üzerinden ifade ettiği yanlışlık Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler'*de dilin kullanıma bağlı safsatalar arasında saydığı vurgu işaretine dayalı hatalar ile paralellik arz etmektedir.[47] Bu safsatanın yazılı olmayan tartışmada yapılmasının kolay olmadığını belirten Aristoteles, bu yanlışlık için Homeros'un *İlyada*[48] isimli eserine başvurur. Metindeki (δίδομεν / veriyoruz) kelimesinin, telaffuzdaki küçük bir vurgu kaymasıyla 'didomenai' (διδόμεν / vermek-sağlamak) şeklinde bir emir veya mastar kipine dönüşebileceğine dikkat çeker.[49] Burada Aristoteles'in örneği ile İbn Hazm'ın örneği paralellik göstermekte ve her ikisi de bir kelimenin yazılışındaki küçük bir işaretin veya vurgunun değişmesinin önermenin mantıksal değerini bozabileceğini vurgulamaktadır. Hakikati elde etme sürecinde kişiden istenen, karşılaştığı metinsel verileri yüzeysel bir şekilde değil gramer ve semantik bakımından ciddi bir titizlikle sorgulama becerisini kazanmasıdır.

Yedinci yanlışlık şüphe içeren durumlara atıf yapılması ile açığa çıkmaktadır. Âl-i İmrân suresi 7. ayet "Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler"[50] şeklindedir. Burada bilme fiilinin ilimde yüksek payeye erişenlere mi yoksa Allah'a mı atfedileceği meselesi tartışmalıdır. Âlimlerin pek çoğu bu hükmü lafzatullaha atfetmekle hata yapmışlardır. Ancak İbn Hazm, durumun böyle olmadığını ifade ederek "Râsihune" lafzının, yeni bir ifadenin ve önermenin başlangıcı olduğunu belirtmiştir. Buna göre, "Râsihune" ile başlayan cümle, kendinden önceki cümleye atfedil-

46 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 415.
47 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 17. (165b23)
48 Homer, *Iliad, Volume I: Books 1-12*, ed. William F Wyatt, çev. Murray (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924). (II, 15)
49 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 21. (166b)
50 Âl-i İmrân 3/7.

diğinde doğru anlam ortaya çıkmaktadır.[51] Kelimelerin cümledeki hangi ögeye ait olduğu konusundaki belirsizliklerden kaynaklanan bu yanlışlık hem yazılı hem sözlü ifadelerde anlam kaymalarına sebep olabilmektedir. Bahsi geçen yanlışın ortadan kaldırılabilmesi için kelimelerin nereye atfedildiği, dilsel kurallar çerçevesinde metnin bütünlüğü ve bağlamı da dikkate alınarak belirlenmelidir.

İbn Hazm'ın yedinci maddede ele aldığı şüpheli atıflar meselesi, Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'de müphemlik (ambiguity) olarak yer verdiği hata ile örtüşmektedir. Bir cümlenin ya da ifadenin içerisinde yer alan sözcüğün anlamının yeterince açık olmaması sebebiyle açığa çıkan bu safsata Aristoteles tarafından "Bırakın düşman yakalasın" cümlesi örnek verilir.[52] Burada çıkarılabilecek ilk anlam "Düşmanların seni yakalamasını istiyorum" şeklinde iken ikinci anlam "Senin düşmanları yakalamanı istiyorum" şeklindedir. İbn Hazm'ın Âl-i İmrân suresinde yer alan örneğinde atfın nereye yapılacağı tartışması, Aristoteles'in örneğinde cümlenin nerede bölüneceği şeklindeki uyarılan izdüşümü şeklindedir. Her iki düşünür de kişinin bilgi edinme sürecinde pasif bir alıcı olmak yerine cümlenin mantıksal yapı ve duraklama noktalarını da sorgulayan aktif bir özne olmasını istemektedir.

Sekizinci yanlışlık, birbiri ile ilişkilendirilmelerini gerektirecek bir delil olmaksızın bir şeyi başka bir şey ile doğrulamak ya da bir şeyin geçersiz olduğuna başka bir şeyin geçersizliği ile hükmetmek şeklinde açığa çıkmaktadır. İbn Hazm'a göre bu, aklî bir muhakemeden söz etmek mümkün olmadığı için oldukça bozuk ve hatalı bir akıl yürütme biçimidir. Allah'ın bilinmeyen bir şekilde görülmesi mümkün ise bilinmeyen bir şekilde koklanması da mümkündür ya da buğdayın buğdayla eşit olmadan satılması haramsa pirincin de pirinçle eşit olmadan satılması haramdır şeklindeki örnekler burada zikredilebilir.[53] Bahsi geçen örneklerdeki ortak özellik, herhangi bir mantıklı bağ olmaksızın sonuca varılmış olmasıdır.

Allah görülüyorsa o zaman koklanabilir şeklindeki kıyas doğru bir kıyas değildir. Zira görmek ve koklamak tamamen farklı algılama biçimleridir ve bir şeyin birinde mümkün olması diğerinde de mümkün olacağı anlamına gelmez. Yine buğday ve pirinç arasında kurulan kıyas, yüzeysel bir benzerliğe dayandırılarak inşa edilmiştir. Ancak fıkhî hüküm açısından aralarında fark vardır ve bu durum göz önünde bulundurulmadan yanlış

51 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 417.
52 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 17. (166a)
53 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 417.

bir kıyas kurulmuştur. İlgisiz kurulan bu kıyaslarda bağlantısız durumları birbiri ile ilişkilendirme söz konusudur. Bu noktada görme engelli birinin "Eğer renk görünüyorsa akıl da görünür, akıl görünmediğine göre rengin de görünmemesi gerekir" şeklinde kurmuş olduğu kıyasa ve bu kıyasın yanlışlığına vurgu yapan İbn Hazm, böyle söylemlerde bulunan kişileri cehaletle ve cüretkârlıkla suçlamaktadır.[54] Delilsiz ve keyfî kurulan bu kıyaslarla hüküm vermekten kaçınmak gerekmektedir.

İbn Hazm'ın, izafet gerektirecek bir delil olmadan bir şeyi başka bir şeyle doğrulamak olarak ifade ettiği bu hata, mantıkta "Non Sequitur"[55] olarak adlandırılsa da Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler* sisteminde tekil bir başlıktan ziyade iki safsata türünün girift bir birleşimidir. Söz konusu safsata, İbn Hazm'ın örnekleri göz önünde bulundurulduğunda (daha önce kendilerine işaret ettiğimiz) neden olmayanı neden sayma ve sonucu doğrulama safsatalarıyla ilişkilendirilebilir. Böylelikle İbn Hazm'ın, Aristoteles'in safsatalar listesinde doğrudan yer almayan bir yanlışa yer verdiği yorumunu yapmak mümkün hale gelir. İbn Hazm, doğru bilgiye ulaşma yolunda bireyi kendisine sunulan çıkarımlarda mantıksal zorunluluğu takip etmekle mükellef tutmaktadır.

2.2. Şekilsel Yanlışlar

İbn Hazm, safsata bağlamında zikrettiği sekiz yanlışın yanı sıra "Fitnecilerin Anlaşmazlık Çıkarmak İçin Kullanmasından Korktuğumuz Burhan Bahsine Dair Mugalatalar" şeklinde ayrı bir başlık altında başka yanlış çeşitlerine işaret etmiştir.[56] Bu kısımda yer alan hatalar her ne kadar kıyasın formel yapısı ile ilgili olsalar da onlar daha önce ele alınanların bir devamı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda dokuzuncu yanlışı, öncüllerin döndürmesinde yapılan hatalar olarak isimlendirmek mümkündür. İbn Hazm'a göre bu tür hatalar üç alt başlıkta incelenebilir. Birincisi, tümel olumsuz önermelerin döndürülmesinde yapılan yanlışlardır. Tümel olumsuz önerme yine tümel olumsuz olarak döndürülür. İbn Hazm'a göre "Farisi, ancak Arap olmayandır" şeklindeki önerme, "Acem olan ancak Farisidir" biçiminde döndürülürse burada yanlışlık meydana gelir. Zira ilk önermede, "olmayandır" ifadesinin geçmesi onun tümel olumsuz zannedilmesine yol açabilir. Ancak bahsi geçen önerme tümel olumlu bir önerme olup herhangi bir olumsuzluk içermemekte ve "Her Farisi, Arap

[54] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 417.

[55] Bu safsata türü, verilen öncüller ile onlardan çıkarılan sonuç arasında açık bir bağlantı bulunmadığında ortaya çıkar. Ayrıntılı bilgi için bk. N. Rescher - M. L. Schagrin, "Fallacy", *Encyclopedia Britannica*, 2026.

[56] İbn Hazm, *et-Takrîb*, 349.

olmayanlar grubuna dâhildir" anlamına gelmektedir. Tümel olumlunun düz döndürmesi tikel olumludur. Dolayısıyla söz konusu önermenin doğru biçimde döndürülmesi "Bazı Acemler Farisidir" şeklinde olmalıdır.[57] Buradaki hata, önermenin türünün (tümel olumlu) yanlış yorumlanarak olumsuz biçimde döndürülmesinden kaynaklanmaktadır.

Dokuzuncu yanlışın ikinci formu, yine döndürme meselesiyle ilgilidir ancak bu sefer tümel olumlunun döndürmesinde meydana gelebilecek yanlışlığa işaret edilmiştir. "Geçmiş tüm zamanlar gelecek değil miydi?" sorusuna verilecek cevap "evet" olmalıdır. Bu soru "Bazı gelecek zamanlar geçmiş zaman idi" şeklinde cevaplanamaz. Buradaki yanlışlık, iki zamanı eşit saymaktan kaynaklanmaktadır. Geçmiş ve gelecek birbirinden farklıdır. Geçmiş, yalnızca gelecek zaman halinde mevcut olmuş şeyden haber verir; zira gelecek henüz var değildir ve yokluğun da bir hâli olamaz. Kendisinden bahsedilen olayın ifadesi, iki zamanın farklı olduğunu gösterir ve onların eşit olmalarını gerektirmez. Dolayısıyla bu sözün doğrusu, "Bazı gelecekler geçmiş oluyor veya geçmiş oldu" şeklindedir.[58] İbn Hazm'ın dile getirdiği bu mantık hatası, iki farklı niteliğin eşit sayılmasından kaynaklanmaktadır. Müellif, tümel olumlu bir önermenin ancak tikel olumlu olarak döndürüleceğini kabul etmekle birlikte zaman kavramından kaynaklı bir hata ortaya çıktığını belirtmektedir. Konu edilen yanlışlık, geçmişin varlığına karşın geleceğin yokluğu gerçeği göz ardı edilerek farklı mahiyetlerdeki zaman kiplerinin eşit kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Dokuzuncu yanlışın üçüncü formu, tikel olumlu önermenin döndürmesinde açığa çıkabilir. İbn Hazm'ın örneği üzerinden açıklamak gerekirse: "Bazı içkiler sıkılmış idi" önermesi yanlış biçimde, "Bazı sıkılmışlar içki idi" şeklinde döndürülürse hata yapılır. Bu yanlışlık, önermeye konu olan iki unsurun zamansal olarak eşit kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Doğru yaklaşım, söz konusu unsurların ve onların zamanlarının birbirinden tefrik edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle "Bazı sıkılmışlar içkiye dönüştü veya içkiye dönüşecek"[59] şeklindeki söylem doğrudur. Müellifin burada vurgulamak istediği husus, öznenin dönüşüm geçirdiği bir süreçte dönüşüm öncesi ve sonrasının aynı kategoride değerlendirilmemesi gerektiğidir. "Bazı sıkılmışlar içki idi" şeklindeki döndürmenin yanlışlığı, dönüşüm öncesi ve sonrasının aynı anda varmış gibi kabul edilmesinden açığa çıkmaktadır.

57 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 349.
58 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 349.
59 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 351.

Onuncu yanlışlık, hakikati bozma, amaçsız tartışma yürütme ve hatta kişinin bizzat kendisinin dahi bilmediği şeyleri talep etmesi gibi saiklerle ortaya çıkan bir mugalatadır. Bu yanlışlık, kıyasın birinci şeklinde yapıldığı iddia edilse de gerçekte şekilden değil, ifadeye eklenen gereksiz bir ziyadeden doğmaktadır. "Sadece at kişneyendir; kişneyen canlıdır. O hâlde sadece at canlıdır." örneğini zikreden İbn Hazm'a göre buradaki hata, "sadece/tek başına" ifadesinin öncüle ilave edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Böyle bir ziyade, hükmün kapsamını daraltarak manayı bozmakta ve yanlış bir neticeye yol açmaktadır.[60] İbn Hazm burada müsavi sıfatlar ile umûmî sıfatlar arasındaki farkı vurgular: At için "kişnemek" müsavi bir sıfat iken, "canlılık" umûmî bir sıfattır. Bir başka ifadeyle canlı olmak yalnızca ata özgü bir nitelik değildir. Özneden yükleme aktarılan özelliği tekelleştiren bu yanlışlık, bir sıfatı yalnızca bir varlığa özgü gibi sunarak diğer mümkün varlıkların aynı sıfatla ilişkilendirilmesini engellemektedir.

On birinci yanlışlık, kıyasın ikinci şeklinin tertibinde yapılan yapısal bir hatadan kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere ikinci şeklin geçerli olabilmesi için iki öncülden birinin zorunlu olarak olumsuz olması gerekir. Bu şartın ihlali, öncüller arasında gerekli mantıksal ayrımı ortadan kaldırarak özne ile yüklemin hatalı biçimde özdeşleştirilmesine yol açar. İbn Hazm, bu tür bir mugalatayı doktor ve kargaşacı şeklinde kurgulanan iki karakter arasında geçen "Sıcaklık (soğukluğa) dönüşüyor mu?" – "Evet." / "Soğukluk (sıcaklığa) dönüşüyor mu?" – "Evet." diyalogu üzerinden örneklendirir. Bu yanlış çıkarım, "O hâlde sıcaklık soğukluktur; soğukluk da sıcaklıktır" şeklinde ifade edilmiştir. Oysa burada dönüşüm ilişkisi, kavramlar arasında özdeşlik değil, yalnızca bir nitelik değişimini ifade eder. Müellif bu yanlışlığı daha açık kılmak için doktorun dilinden benzer bir örnek verir: "Sen canlısın" ve "Köpek canlıdır" öncüllerinden hareketle "O hâlde sen köpeksin, köpek de sensin" sonucuna ulaşmak mantıksal olarak imkânsızdır.[61] Zira "canlı olmak" niteliği, insan ve köpek için müşterek bir sıfat olsa da bu ortaklık, iki varlığın mahiyet bakımından eşit veya aynı kategoride bulunduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla bu tür bir mugalatanın yanlış eşitlemeden kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. İki şey arasındaki dönüşüm ya da benzerlik ilişkisi onları özdeş kılmaz. İbn Hazm, burada biçimsel geçerlilik ve içerik doğruluğu arasındaki fark üzerinde durmakta ve kıyasın ikinci şeklindeki 'öncüllerden birinin olumsuz olması gerektiği' kuralını hatırlatarak sadece ortak bir özelliğe dayanarak yapılan özdeşlik çıkarımlarını 'akılsızlık' ve 'mugalata' olarak nitelendir-

60 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 351.
61 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 353.

mektedir.[62] Bahsi geçen hata ikinci şeklin kurallarına riayet edilmemesinden kaynaklanmaktadır.

On ikinci yanlışlık, biçimsel olarak olumlu görünmesine rağmen anlam bakımından olumsuz nitelik taşıyan iki önermenin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür önermeler, zihinlerde "bazen sonuç vermeyen iki olumlu önerme ile karşı karşıya kalıyoruz" düşüncesini uyandırır. İbn Ḥazm, bu durumu "İnsanın taş olması imkânsızdır" ve "taşın canlı olması imkânsızdır" örnekleriyle açıklar. Her iki önerme de doğru olmasına rağmen, bunlardan "İnsanın canlı olması imkânsızdır" sonucuna ulaşmak yanlıştır. Zira söz konusu önermeler, lafız bakımından olumlu görünseler de mâna bakımından mutlak olumsuzluk ifade etmektedir. Nitekim İbn Hazm'a göre itibar, lafzın dış formuna değil, o lafızdan anlaşılan mananın hakikatine yöneliktir. Bu nedenle iki olumsuz önermeden mantıken geçerli bir sonuç çıkarılamaz.[63] İbn Hazm'ın verdiği örnek ve yaptığı çözümleme ile biçim ve içerik arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Buna göre, kıyasın geçerliliğinin önermelerin dilsel yapısından ziyade içerdiği mana ilişkilerinin doğruluğuna bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu durum, kıyasın dilsel yapısının tamamen göz ardı edildiği anlamına gelmemektedir. Aksine geçerliliğin tespiti sürecinde lafzın dilsel formuna bakılırken aynı zamanda o lafzın delalet ettiği hakikate de bakılmaktadır.

On üçüncü yanlışlık önermeler arasındaki ortaklığın veya sıfatın hatalı kullanılmasından açığa çıkmaktadır. "Bütün anıranlar canlıdır" ve "Hiçbir insan anıran değildir" önermelerini zikreden İbn Hazm, bunlardan çıkan "Hiçbir insan canlı değildir" neticesinin yanlış olduğunu belirtmektedir. Buradaki hata her ne kadar ilk iki önerme doğru olsa da anıranın sıfatı olan canlının hem anıranı hem de insanı kapsayacak şekilde yanlış uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle sıfatın uygulanacağı öge yanlış belirlenmiş ve tikel önerme genellenmiştir. Doğru yaklaşım, ikinci önermede anıranı, ortaklığı tamamen olumsuzladığı ve kendisiyle ortaklığı olmayan bir sıfat ile vasıflandırmaktır.[64] Bu sayede mantıksal zincir doğru bir biçimde kurulmuş olur ve yanlış sonuçlardan kaçınılır.

İbn Hazm'ın dile getirdiği on dördüncü yanlışlık, sıfatın yanlış genellenmesinden kaynaklanmaktadır. "Haksız yere mal ele geçiren herkes hırsız değildir' ve "Bildiği halde haksız yere mal ele geçiren kişi fasık olur"

62 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 353.
63 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 355.
64 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 355.

önermeleri ayrı ayrı doğru olmakla birlikte, bunlardan türetilen "Bildiği halde haksız yere mal ele geçiren hiç kimse fasık değildir" sonucu yanlıştır. Bu mantık yanlışı, "haksız mal edinme"nin tüm hırsızları kapsayacak biçimde kurgulanması ile açığa çıkmıştır. Doğru yaklaşım, haksız mal edinmeyi, ortaklığı olumsuzlanan kişilerle ilişkili olmayan bir sıfat ile sınırlamak ve yalnızca ilgili kişiler için geçerli kılmak şeklinde izah edilebilir.[65] Bu sayede mantıksal zincir doğru şekilde kurulmuş olur ve yanlış neticeler önlenir.

On beşinci yanlışlık, önermelerdeki nitelenmişlerin ve niteliklerin eksik veya hatalı bir biçimde düşürülmesi ile açığa çıkmaktadır. Örneğin, "Kıl, kemiğin hiçbir yerinde bulunmaz" ve "Kemik bütün insanlarda bulunur" önermeleri ayrı ayrı doğru olmakla birlikte, bunlardan türetilen "Kıl, insanın hiçbir yerinde bulunmaz" sonucu yanlıştır. Bu yanlışın temel nedeni, tikel bir durumun yani yalnızca bir parçanın veya belirli bir bağlamın, bütüne genelleyerek değerlendirilmesidir. İlk önermedeki olumsuzlama yalnızca kemik için geçerlidir; ikinci önermedeki olumlama da yalnızca kemiği kapsar. Kılın insanın diğer bölgelerinde bulunup bulunmadığı ise bu önermelerden çıkarılamaz.[66] İbn Hazm bu noktada hadd-i müşterek (orta terim)[67] kavramının açıklayıcılığına başvurur. Hadd-i müşterek, iki önermede ortak olan konu veya yüklem üzerinden doğru ve geçerli bir kıyas kurabilmek için kullanılan mantıksal bir ilkedir. Eğer iki önermeden biri olumlu, diğeri olumsuz ise, kıyasın geçerli olabilmesi için olumsuzlanan öğe yüklemden hakikaten olumsuzlanmış olmalı; eğer iki önerme de olumlu ise, vasfın zâtî[68] ve umûmî[69] olması gerekir. Bu bağlamda, mugalatalar genellikle tikel önermeleri genelleyerek ve olumlu/olumsuz önermelerin kapsamını karıştırarak ortaya çıkar.[70] Mantıksal

65 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 355.

66 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 355-357.

67 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 265.

68 İbn Hazm'ın mantık sisteminde zâtî, bir varlığın ontolojik varlığını borçlu olduğu "temel kurucu unsur" olarak karşımıza çıkar. Müellif, zâtî lafzı, varlığın diğer tüm parçalarından daha temel bir yere konumlandırır; zira bir organın kaybı varlığın ismini ve hakikatini değiştirmezken, zâtî bir vasfın kaybı varlığın bütünüyle yok olması anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hazm, *et-Takrîb*, 63.

69 İbn Hazm'ın sisteminde umûmî, klasik mantıkçıların 'küllî' olarak adlandırdığı kavramın dilsel karşılığıdır. Müellif, gramerdeki 'nekra' (belirsiz) isimler ile mantıktaki tümel kavramlar arasında özdeşlik kurarak, umûmîyi; belirli bir şahsa veya nesneye hasredilmeyen aksine kendi türünün tüm fertlerine yaygın bir şekilde delâlet eden isimler olarak tanımlar. Onun nazarında umûmîlik, bir hükmün geçerlilik sahasının sınırsızlığını ve kapsayıcılığını ifade eden bir kullanıma işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hazm, *et-Takrîb*, 203; İbn Hazm, *et-Takrîb*, 237.

70 İbn Hazm, *et-Takrîb*, 357.

doğruluk ise her önermenin kendi kapsam ve bağlamına göre değerlendirilmesi ve hadd-i müşterek ilkesine uygun çıkarım yapılmasıyla sağlanır.

İbn Hazm'ın safsata tasnifinde 9. ve 15. maddeler arası ele alınan safsatalar, kıyasın formu açısından ortaya çıkan yanlışlardır. Bu noktada Aristoteles'ten farklılık gösteren İbn Hazm, ona göre daha geniş bir perspektifle konuyu ele almıştır. Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler*'de mugalataları daha çok dilin aldatıcılığı veya içeriksel yanıltmacalar üzerinden ele almış; kıyasın şekline (formel yapısına) dair hataları ise müstakil safsata türleri olarak detaylandırmaktan ziyade, bu hatalara dolaylı yollardan değinmiştir.[71] İbn Hazm ise *Takrib*'in bu bölümünde Aristoteles'in *Birinci Çözümlemeler*'de burhânın teknik altyapısı olarak sunduğu döndürme ve şekil meseleleri gibi formel konuları birer safsata unsuru olarak ele almıştır.[72] Aristoteles'te geçerlilik kuralı olarak yer verilen hususlar, İbn Hazm'ın ayrıntılı anlatımı ve örneklendirmesiyle safsata literatürüne dâhil edilmiştir.

İnsanın muhakeme yetisinin yanlış kullanılmasının önüne geçmek isteyen İbn Hazm'ın düşünce sisteminde on beş çeşit mantık yanlışı bulunduğunu söylemek mümkündür. Sayı artırılabilir ancak yapılacak ilaveler bahsi geçen on beş yanlışın altına yerleştirilebilecek mahiyette olup buna lüzum görülmemiştir.[73] İbn Hazm, hakikat talebinde bulunan kimsenin uyanık olmasını istemekte ve burhanı bilmenin yan sıra bu yanlışların ve karmaşaya düşüren değersiz şeylerin de bilinmesi gerektiğini dile getirmektedir. Müellifin bu yanlışları sayması ve izah etmesindeki maksat, kişinin bunlara karşı farkındalık geliştirip epistemik fail olarak bilme yolculuğunda kendi sorumluğunu kendisinin üstlenmesidir.

Sonuç

İbn Hazm, mantık yanlışlarına bireyin bilgi karşısındaki ahlâkî sorumluğunu merkeze alarak yaklaşmıştır. Müellife göre mantık yanlışları sadece teknik hatalar olarak kabul edilmemeli aynı zamanda hakikatin gölgelenmesi ile ilgili ciddi bir problem alanı olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda mantık yanlışlarının belirlenmesi ve onlara karşı farkındalık oluşturma çabası aslında bireyin kendi zihninde epistemik açıdan güvenli

71 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, 15. (165a38)

72 Ayrıntılı bilgi için bk. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (Dost Kitabevi, 2000).

73 İbn Hazm'n zikrettiği farklı mugalata örnekleri için bk. İbn Hazm, *et-Takrîb*, 315; İbn Hazm, *et-Takrîb*, 327-329; İbn Hazm, *et-Takrîb*, 331; İbn Hazm, *et-Takrîb*, 347.

bir bölge inşa etmesini sağlamak maksadını gütmektedir. Kişi mugalataları bildiğinde zihnini hatalara karşı korunaklı hale getirir.

İbn Hazm'ın *et-Takrîb li Ḥaddi'l-Manṭık* adlı eserinde dağınık biçimde ele aldığı mantık yanlışları, bu çalışmada içeriksel ve şekilsel yanlışlar şeklinde iki ana başlık altında tasnif edilmiştir. Bahsi geçen mantık yanlışları toplamda on beş tane olup büyük ölçüde hatalı kıyas kurma, dilsel belirsizlikler, yanlış genellemeler, özdeşlik ve nedensellik ilişkilerinin bozulması gibi temel problemlerde yoğunlaşmaktadır. Müellifin bu yanlışları örneklerle açıklaması ilk olarak meselelerin anlaşılırlığına katkı sağlamakta iken ikinci planda mantığın pratik hayatta uygulaması olan bir disiplin olduğunu gösterme gayesine hizmet etmektedir.

İbn Hazm'ın safsata teorisi, Aristotelesçi mirası içeriksel düzeyde muhafaza ederken formel düzeyde özgün bir genişleme sunmaktadır. Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler*'de mugalataları ağırlıklı olarak dilin ve içeriğin manipülasyonu üzerinden yani içeriksel yanlışlar bağlamında ele almış; kıyasın teknik yapısına dair formel kusurları ise safsata kategorisinden ziyade burhânın eksikliği olarak görmüştür. İbn Hazm'ı Aristoteles'ten ayıran temel nokta ise onun 9. ve 15. maddeler arasında yer verdiğimiz şekilsel yanlışları bizzat birer safsata örneği olarak kurgulamasıdır. İbn Hazm, kıyasın teknik yapısındaki şekilsel kusurları da epistemik bir sapma olarak değerlendirip onları da mantık yanlışları kategorisine dâhil etmiştir. Dolayısıyla İbn Hazm için safsata sadece bir mantık hatası değil bireyin hakikate ulaşma yolunda edinmesi gereken bir farkındalıktır. Bu farkındalık kişiyi epistemik bakımdan sorumluluk sahibi kılmaktadır.

Sonuç olarak İbn Hazm'ın mantık yanlışlarına dair ortaya koyduğu bu kapsamlı çerçeve hem klasik mantık geleneği içerisinde özgün bir katkı sunmakta hem de eleştirel düşünmenin tarihsel temellerine ışık tutmaktadır. Müellife göre doğru düşünme pasif bir edinim değil sürekli dikkat, denetim ve ahlâkî sorumluluk gerektiren aktif bir süreçtir. Mantık yanlışlarını bilmenin, bireyi yalnızca hatalı akıl yürütmelerden korumakla kalmayıp onu epistemik açıdan daha bilinçli, tutarlı ve sorumlu bir fail hâline getirdiği açıkça görülmektedir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

Altunya, Hülya. "İbn Hazm'a Göre Anlamın Nesnelleştirilmesindeki Mantığın Rolü". *Milel ve Nihal* 6/3 (2009), 125-144.

Aristoteles. *Birinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. Dost Kitabevi, 2000.
Aristoteles. *Sofistçe Çürütmeler*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
Bentham, Jeremy. *The Book of Fallacies: From Unfinished Papers of Jeremy Bentham*. London: J. and H. L. Hunt, 1824. http://archive.org/details/bookoffallaciesf00bent
Chejne, Anwar G. "Ibn Hazm of Cordova on Logic". *Journal of the American Oriental Society* 104/1 (1984), 57-72. https://doi.org/10.2307/602642
Ece, Muhammet Nasih. "Dinsel Bağlamıyla İbn Hazm'ın Mantık Felsefesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2022), 1239-1264.
Emiroğlu, İbrahim. *Mantık Yanlışları*. Ankara: Elis Yayınları, 2017.
Ennis, Robert H. "A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skills". *Educational Leadership* 43/2 (1985), 44-48.
Falcon, Andrea. "Commentators on Aristotle". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab, Stanford University, Winter 2025., 2025. https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/aristotle-commentators/
Guerrero, Rafael Ramón. "Aristotle and Ibn Ḥazm. On the Logic of the Taqrīb". *Ibn Ḥazm of Cordoba The Life and Works of a Controversial Thinker*. ed. Camilla Adang vd. 403-416. Brill, 2013. https://doi.org/10.1163/9789004243101_014
Hansen, Hans. "Fallacies". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2024 Edition)*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2024. https://plato.stanford.edu/entries/fallacies/
Hitchcock, David. "Critical Thinking". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab, Stanford University, Summer 2024., 2024. https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/critical-thinking/
Homer. *Iliad, Volume I: Books 1-12*. ed. William F Wyatt. çev. Murray. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924. https://www.loebclassics.com/view/LCL170/1924/volume.xml
İbn Hazm. *el-İhkâm fî usuli'l-ahkâm*. thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Kahire: Mektebetu Atıf, 1978.
İbn Hazm. *et-Takrîb li-haddi'l-mantık = Mantık ve Dini İlimler: İnceleme-Metin-Çeviri*. ed. Ferruh Özpilavcı. çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkaner. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
İbn Hazm. "et-Tevkîf alâ Şârii'n-Necât bi İhtisâri't-Tarîk". *Resâilu İbn Hazm el-Endelûsî*. thk. İhsan Abbas. 43-55. Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, ts.
İbn Hazm. "Risâletu merâtibi'l-ulûm". *Resâilu İbn Hazm el-Endelûsî*. thk. İhsan Abbas. 59-90. Mısır: Mektebetu'l-Hâncî, ts.
Kutluer, İlhan. "Bir Reddiyenin Anatomisi: İbn Hazm'a Nisbet Edilen er-Redd 'ale'l-Kindî el-Feylesûf Adlı Risalenin Tahlili". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 23-40.
Montada, Josep Puig. "Reason and Reasoning in Ibn Ḥazm of Cordova (d. 1064)". *Studia Islamica* 92 (2001), 165-185. https://doi.org/10.2307/1596196
Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. M. Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
Rescher, N. - Schagrin, M. L. "Fallacy". *Encyclopedia Britannica* (February 13, 2026.), 2026. https://www.britannica.com/topic/fallacy
Saruhan, Müfit Selim. "Zahiriliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefî Meseleler". *Dini Araştırmalar* 9/25 (01 Haziran 2006), 159-180.
Shamma, Tarek. "Commentary". *Anthology of Arabic Discourse on Translation*. ed. Tarek Shamma - Myriam Salama-Carr. 103-104. London: Routledge, 2021. https://doi.org/10.4324/9781003247784

❁ ❁ ❁